

Øivin Andersen:

FONOLOGI
for forprøvestudenter

Universitetet i Bergen
Institutt for fonetikk og lingvistikk
Skriftserie

Nr. 40
Serie A
Bergen 1991
ISBN 82-90381-48-4
ISSN 0800-1995

FORORD

Dette heftet inngår som del av pensum i forprøven i fonetikk og lingvistikk ved Universitetet i Bergen. Den erstatter kapittel 2 "Fonologi" i grunnboken *Språkvitenskap. En elementær innføring* av Simonsen H.G. et al. (red). Universitetsforlaget (3. utgave 1988).

Under bearbeidelsen av dette kapittelet vil jeg særlig takke professor Marianne Haslev, som utrettelig har bidratt med gode forslag til omdisponeringer, formuleringer og gode eksempler på fonologiske fenomener.

Noen av eksemplene i heftet er egenproduserte, andre er utarbeidet i samråd med ansatte på de forskjellige språkinstituttene ved Universitetet i Bergen. En del eksempler er hentet fra følgende kilder:

Haslev, M. : *Lorang eller den forbudte fonologi*.

Skriftserien 18. 1985. Institutt for fonetikk og lingvistikk, Universitetet i Bergen.

Kloster-Jensen, M. : *Språklydlære*. Universitetsforlaget 1988.

Lewis, J.W. : *A Guide to English Pronunciation*. Universitetsforlaget 1969.

Simonsen, H.G. et al. : *Språkvitenskap*. Universitetsforlaget 1988.

Sivertsen, E. : *Fonologi*. Universitetsforlaget 1967.

Jeg vil også takke amanuensis Kolbjørn Slethei for hans kommentarer til manus. Han har også utarbeidet transkripsjonseksempelet i FONO 8.

Denne utgaven er bearbeidet i forhold til førsteutgaven. Nåværende utgave har innholdsfortegnelse over FONO-kapitlene. Dessuten er alle termer som er understreket i teksten definert i vedlegget bak i heftet med referanse til det kapittelet hvor termen er behandlet. I foreliggende versjon er ytterligere feil og unøyaktigheter rettet opp etter kommentarer fra amanuensis Victoria Rosén.

Bergen 02.12.93
Øivin Andersen

INNHALDSFORTEGNELSE

FONO1.....Skrift og tale.....	side 1
FONO2.....Syntagme og paradigme.....	.. 2
FONO3.....Hva vet vi om språklydene?.....	.. 3
FONO 4.....De tre fasene i talen.....	.. 5
FONO 5.....Minimale par, segmentering, fonemer og foner.....	.. 6
FONO 6.....Allofoner.....	.. 8
FONO 7.....Distinktive trekk og fonetisk likhet.....	.. 10
FONO 8.....Fonetisk og fonemisk skrift.....	.. 12
FONO 9.....Suprasegmental fonologi.....	.. 14
FONO 10.....Fonotaks.....	.. 21
FONO 11.....Nøytralisering.....	.. 23
VEDLEGG: DEFINISJONSLISTE AV GRUNNLEGGENDE BEGREPER....	.. 24

FONO 1

Skrift og tale

Som det ble slått fast i kapittel 1.7 i læreboken er det et klart skille mellom skrift og tale. Dette er det særlig viktig å holde klart for seg i fonologien. Vi vil derfor belyse skillet ytterligere.

De viktigste forskjellene mellom skrift og tale kan sammenfattes i tre punkter:

1. Det fins ikke noe naturlig avbildningsforhold mellom skrift og tale.
2. Skrift er en avbildning av tale, og i den forstand sekundær, uansett om det er lydlige elementer eller betydningselementer (ord o.l.) som avbildes.
3. Forholdet mellom skriftsymboler og språklyd er resultat av sosiale språklige konvensjoner.

For å gjøre skillet klarere må vi innføre en markering som klart viser når vi har med språklyder å gjøre. Vi anvender i mange tilfeller det vi kaller fonetiske klammer: [ ]. For eksempel vil skrivemåten [s] angi at vi snakker om s i tale, og ikke i skrift.

Man kan si at det fra et logisk synspunkt er en tilfeldighet at språklyden [s] representeres som s i ortografi. Relasjonen er et resultat av språkhistoriske forhold som går langt tilbake i tid. Poenget er her at [s] logisk sett like gjerne kunne ha vært representert av et annet skriftsymbol (jfr 1.7 om de ulike skriftssymbolene for lyden [s]).

Men selv i de tilfeller hvor ulike språk anvender samme skriftsystem vil forholdet mellom skriftsymbol på den ene siden og språklyd på den andre siden være forskjellige. For eksempel bruker både norsk og vietnamesisk samme skriftsystem, nemlig det latinske alfabet. Begge språkene har *d* i skrift. Men *d* i norsk representerer en klusil; dvs den uttales med lukke mellom tungespiss og alveoli. *d* i vietnamesisk uttales derimot som en halvokal [j]. Vietnamesisk har også språklyden [d], men den skrives med stungen *d*: *đ*. Dette er et resultat av ulike skriftkonvensjoner i norsk og vietnamesisk.

Skrift og tale er altså to ulike realisasjonsformer av språket. Vi kan prøve å tydeliggjøre forskjellen ved å stille følgende spørsmål:

1. Hva er forskjellen på skriftssymbolene *p* og *b* ?
2. Hva er forskjellen på lydene [p] og [b] ?
3. Hva er felles for skriftssymbolene *p* og *b* ?
4. Hva er felles for lydene [p] og [b] ?

Svaret på 1. er at *p* har halvrunding på øverste halvdel av den loddrette streken i bokstaven, mens *b* har halvrunding på den nederste delen av den loddrette streken.

Svaret på 2. er at [p] har en mer spent artikulasjon enn [b] og alltid er ustemt, mens [b] har en slappere artikulasjon og kan være stemt.

Svar
og begg
kan vi f
bokstav
mens de
Svar

Detto
beskrive
Selv om
lyder, e
det følg
Læren o
systeme

FONC Synta

I læ
og er b
"Morfol
brukes

Synt
(fonolo
elemen
segmer
lydsegr
forhold

Para
kan sul
[r], hvil

para

Vi sier

Svaret på 3. er at både *p* og *b* har en loddrett strek som del av bokstaven, og begge har halvrunding til høyre for streken som del av bokstaven. Her kan vi for øvrig merke oss at forholdet blir anderledes hvis vi har med store bokstaver å gjøre: ved *P* og *B* er det antallet halvrundinger som skiller, mens det ved *p* og *b* er halvrundingenes plassering som skiller.

Svaret på 4. er at begge er klusiler, og begge er leppelyder (labialer).

Dette skulle illustrere at skrift og tale er to forskjellige systemer, og beskrivelsen av det ene er svært forskjellig fra beskrivelsen av det andre. Selv om vi også nødvendigvis må bruke skriftsymboler når vi skriver om lyder, er det viktig at vi hele tiden husker hvilket system det dreier seg om. I det følgende skal vi konsentrere oss om tale og beskrivelse av språklyder. Læren om språklydene kalles fonetikk og læren om hvordan de danner systemer i forskjellige språk kalles fonologi.

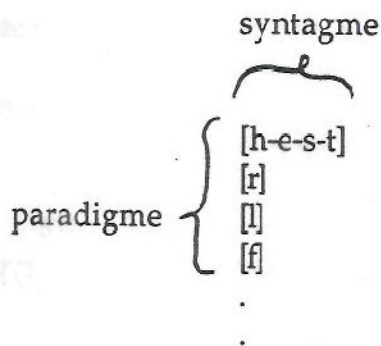
FONO 2

Syntagme og paradigme

I læreboken introduseres termen *syntagme* først i kapittel 4, "Syntaks", og er begrenset til syntaksen. Termen *paradigme* introduseres i kapittel 3, "Morfologi", og er begrenset til bøyningssett. Men disse to termene kan brukes i en annen og videre betydning, som vi skal anvende i fonologien.

Syntagme i vid forstand refererer til alle typer språklige enheter (fonologiske, morfologiske, syntaktiske eller semantiske) som består av elementer som følger etter hverandre i *tid*. Et slikt element kalles et segment. For eksempel er ordet [hest] et syntagme som består av lydsegmentene [h-e-s-t]. I syntagmet sier vi at enhetene står i et syntagmatisk forhold til hverandre.

Paradigme i vid forstand refererer til alle typer språklige enheter som kan substitueres for hverandre. I syntagmet [hest] kan [h] substitueres med [r], hvilket gir [rest], med [l], som gir [lest], med [f], som gir [fest] etc.:

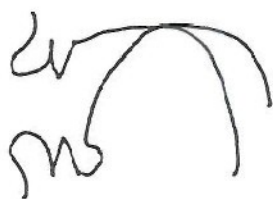
Vi sier at [h], [r], [l] og [f] står i et paradigmatisk forhold til hverandre.

FONO 3

Hva vet vi om språklydene?

I kapittel 1 i læreboken ble det sagt at vår språklige kompetanse er ubevisst kunnskap, og at vi i en viss utstrekning kan anvende vår egen intuisjon når vi analyserer språklig materiale fra vårt morsmål. Dette gjelder også ved studiet av språklydene.

Vår intuisjon sier oss at for eksempel *k*-lydene i norsk i ord som [kelner] og [kan:] egentlig er den samme lyden [k]. Men ved nærmere ettertanke vil vi finne at dette slett ikke er tilfelle rent fonetisk. Språklyder som oppfattes som samme type lyd kan i virkeligheten uttales forskjellig i forskjellige syntagmer: [k] i [kelner] uttales med berøringsstedet mellom tungen og ganen mye lengre fremme enn [k] i [kan:].

berøringsstedet for
[k] i *kelner*

berøringsstedet for
[k] i *kan*

Et annet eksempel er at en [s]-lyd i fremlyd foran en rundet vokal, som i norsk [sy:l], uttales anderledes enn en [s]-lyd foran en urundet vokal, som i [si:l]. Når vi uttaler en språklyd har vi allerede innstilt taleorganene på den neste lyden. I ordet *syl* er alle tre lydene faktisk uttalt med lepperunding: [s̥ y: l̥]. Slike variasjoner skyldes tilpasning av taleorganene i et syntagme, og er langt på vei fysiologisk betinget. Dette kalles koartikulasjon, og eksempler fins i hopetall i alle språk. Vi kan si at ulike språklyder uttales ulikt i forskjellige syntagmer fordi de har forskjellige syntagmatiske relasjoner til tilstøtende lyder.

Men det fins i realiteten enda flere varianter av en språklyd enn de som er en nødvendig følge av koartikulasjon. Slike varianter er språklig betinget, dvs de varierer fra språk til språk (til forskjell fra de rent fysiologisk betingede). Et eksempel er at [k] i [kal:] uttales med pustelyd, såkalt *aspirasjon*: [kʰal:], mens [k] i [skal:] uttales uten aspirasjon. Det er ingen fysiologisk nødvendighet at [k] i [kal:] skal uttales med pustelyd. I andre språk, som for eksempel italiensk, vil [k] uttales uten pustelyd i samme type omgivelser.

Andre språklig, ikke fysiologisk betingede varianter er betinget av geografisk og/eller sosial tilhørighet. Disse variantene er ikke styrt av tilstøtende språklyder i syntagmet. En *r*-lyd i oslodialekten er ganske ulik en *r*-lyd i bergensdialekten. En osloenser uttaler [r] med tungespissen, mens en bergenser bruker tungeryggen: [ʀ]. Likevel snakker man om en og samme *r*-

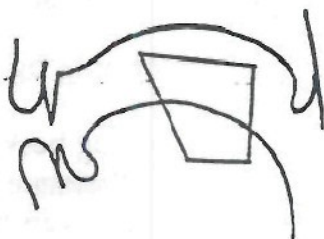
lyd i norsk. Hvis vi sammenlikner disse to *r*-lydene med [t] og [k] finner vi omtrent de samme forskjellene i uttale som ved de to *r*-lydene: [t] uttales med tungespissen, mens [k] uttales med tungeryggen. Men når det gjelder [t] og [k] snakker vi aldri om dem som samme lyd i norsk. Hvorfor er det slik? Rent uttalemessig eller artikulatorkisk er forskjellen mellom *t*-lyden og *k*-lyden omtrent like stor som forskjellen mellom de to variantene av *r*-lyden.

Forskjellen mellom [t] og [k] må da tydeligvis være av et annet slag enn forskjellen mellom de to *r*-ene. Vårt mål er å kunne forklare og skille mellom disse to slags forskjeller. I første omgang skal vi innføre et skille mellom type og eksemplar. Ordet [rø:r] kan for eksempel sies å bestå av tre lyder: [r], [ø:] og [r]. Men vi kan også si at ordet består av to lyder: [r] og [ø:]. I det første tilfellet teller vi opp antall konkrete lydføremønstre, eksemplarer. I det andre tilfellet grupperer vi de to eksemplarene av [r] i typer. Av grunner som vi skal komme inn på etter hvert sies [t] og [k] å være eksemplarer av ulike typer, mens de to *r*-lydene er eksemplarer av samme type. [r] og [ʀ] er altså eksemplarer av samme type.

Avhengig av hvor trent vårt øre er til å høre lyddistinksjoner, og hvor trent vi er til å kjenne etter i hvor stor grad vi uttaler lyder ulikt, kan vi skille ut en mengde forskjellige *k*-lyder, for eksempel i ord som [kelner], [kal:], [skal:], [ark] og [k = lde]. Ingen av *k*-ene i disse ordene uttales helt likt, men alle er likevel klart og tydelig skilt fra f.eks [t], [p] eller [n].

Selv om vi oppfatter to lyder som klart forskjellige, er det ikke alltid at grensen mellom dem er klar. Dette har vi konstatert i forbindelse med syntagmatisk koartikulasjon. Men det er like vanskelig å sette grenser mellom lydene i et *paradigme* på fonetisk grunnlag. Det ser vi spesielt tydelig ved vokalene. I norsk skiller vi uten problemer mellom *i*-lyden, *e*-lyden, *æ*-lyden og *a*-lyden. Men hvis vi undersøker litt nærmere, ser vi snart at det er umulig å sette skarpe grenser mellom disse lydene artikulatorkisk.

Dette kan vi undersøke selv: Start med å uttale [i]. Da vil tungeryggen befinne seg nær den fremre delen av ganen, *palatum*. Hvis vi senker tungen gradvis, blir vi gradvis over i [e], og videre til [æ] og ned til [a]. Vokalfirkanten er rett og slett et bilde av det området i munnen der vi ved å endre tungeposisjon kan gli fra vokal til vokal. Det synes klart at dette er en kontinuerlig prosess rent uttalemessig.

Med moderne apparatur har man fått bekreftet at det *artikulatorkisk* ikke er noen faste grenser mellom de ulike språklydene, verken syntagmatisk eller paradigmatiske. I ytterste konsekvens er lydene engangsfenomen (eksemplarer), og de kommer aldri tilbake i nøyaktig samme skikkelse.

Bruker vi avansert nok apparatur oppdager vi at faktisk ingenting er helt likt noe annet.

Tale både fra et syntagmatisk og fra et paradigmatiske synspunkt sies derfor å bestå av et fonetisk kontinuum.

Hvordan kan vi si at vi har én [i]-lyd, én [e]-lyd, én [æ]-lyd og én [a]-lyd på norsk når det faktisk ikke fins noen klar grense mellom disse lydene? Og hvordan kan vi segmentere (analysere i segmenter) ordet *hest* og si at det består av lydene [h], [e], [s] og [t], når nabolyder i et syntagme alltid tar farge av hverandre og dermed glir gradvis over i hverandre?

Et første svar er at vi kan analysere en ytring i vårt morsmål i avgrensede lyder og lydtyper fordi vårt *øre* (egentlig: den delen av hjernen som tolker lydinntrykkene fra øret) er innstilt på å lytte til og fange opp spesielle trekk i det fonetiske kontinuum, mens andre går oss hus forbi. Selv om talen artikulatortisk sett er en kontinuerlig strøm av glidende overganger hvor intet er helt identisk med noe vi har uttalt før, *oppfatter* vi talestrømmen som en kjede av bestemte lydtyper, som er avgrenset mot hverandre i tid og dermed følger pent etter hverandre. Det virker som om øret har fått innstallert en "auditiv sil" som gjør at vi lettere registrerer visse lydforskjeller enn andre, som for eksempel forskjellen på [t] og [k], som vi har lettere for å registrere enn [ʃ] og [s].

Spørsmålet vi da må stille oss er hvordan vi har fått denne auditive silen. Da vil det vise seg at det som setter oss i stand til å identifisere lydeksemplarer som medlemmer av bestemte typer (paradigme-enheter) til tross for at ingenting er likt noe annet, er sammenvevd med hvordan vi setter grenser mellom lyder i syntagmer.

FONO 4

De tre fasene i talen

Både fonetikken og fonologien kan deles i tre med utgangspunkt i talesituasjonens tre faser:

den artikulatoriske fasen: artikuleringen av lyd i taleorganene;

den akustiske fasen: spredning av lydbølgene gjennom luften til mottakeren;

og den auditive fasen: oppfangning, omforming og fortolkning av lydsignalene i mottakerens hjerne.

I det akustiske studiet søker vi å fange opp og beskrive lydbølgene som dannes når en språkbruker snakker. Disse lydbølgene kan registreres med måleinstrumenter og fremstilles grafisk. Lydene kan beskrives og studeres systematisk på grunnlag av slike gjengivelser, men dette forutsetter spesialapparat, og tildels kompliserte tolkninger av det apparatene viser.

Det auditive studiet betrakter språklydene fra mottakerens synspunkt. Den er imidlertid vanskelig tilgjengelig, fordi man per i dag vet for lite om hva som skjer når lydbølgene som treffer øret, blir prosessert i hjernen.

Vi står da tilbake med det artikulatoriske studiet, dvs studiet av språklydene fra avsenderens synspunkt: hvordan språklydene uttales. Vi skal anvende artikulatorisk terminologi i denne fremstillingen, fordi den er lettest tilgjengelig og mest konkret. Det skyldes at vi har umiddelbar tilgang til undersøkelse av våre egne taleorganer.

Det er selvsagt uheldig å bruke artikulatorisk terminologi når vi beskriver operasjoner som utføres i den auditive fasen, slike operasjoner som segmentering av lydkontinuumet i enkeltlyder og identifisering av visse lyder som samme eller ulik type. Men i mangelen av en utviklet auditiv fonologi har vi ingen andre muligheter.

Selv om vi bruker en artikulatorisk beskrivelse, må vi imidlertid holde fast på at det er den auditive fasen som fonologien er basert på. Et viktig poeng i denne forbindelse er at den auditive fase er den eneste som avsender og mottaker har felles i talesituasjonen, fordi avsender kan høre hva han selv sier til mottaker. Den artikulatoriske fasen er avsenderbasert og er ikke tilgjengelig for mottakeren. Mottakeren kan ikke følge med i hvilke artikulatoriske bevegelser senderen utfører, bortsett fra munnavlesing for døve, basert på leppebevegelser. Slike synlige talemanifestasjoner er imidlertid ikke en nødvendig del av naturlig språkoppfattelse. Når vi snakker i telefon eller lytter på radio, har vi ikke tilgang på slike visuelle stimuli.

Når det gjelder den akustiske fasen er den ikke direkte observerbar verken for avsender eller mottaker: lydbølgene oppfattes både av avsender og mottaker, men bare som auditive inndata.

Fonetikkens hovedoppgave er å kartlegge og systematisere de muligheter mennesker har til å frembringe og oppfatte lyder som brukes i naturlige språk. Fonologiens hovedoppgave er derimot å studere hvilke *funksjoner* lydene i et språk har. Det grunnleggende i fonologien er å kunne tenke i form av *forskjeller* mellom språklyder. Den viktigste typen forskjeller i fonologien er slike som kalles *distinktive*, som vi straks skal komme tilbake til. For å kunne avgjøre hva som er en distinktiv forskjell mellom språklyder, må vi både kunne høre forskjeller mellom språklydene og kunne avgjøre hva slags funksjon en forskjell har. Dette leder oss til å kunne samle språklyder i klasser eller typer (jf FONO 3).

FONO 5

Minimale par, segmentering, fonemer og foner

Grunnlaget for at to lyder høres ulike ut, er at de er i stand til alene å skille to ord fra hverandre. Ordparet [syn:] og [tyk:] er ikke tilstrekkelig for å vise hvorfor [s] og [t] oppfattes av oss som forskjellige. Derimot er [syn:] og [tyn:] et avgjørende eksempel. Dette ordparet viser samtidig hvorfor vår intuisjon sier oss at det går en segmentgrense foran det som er likt i de to

ordene, [yn:]. Tilsvarende kan [syn:] og [tyk:] ikke vise hvorfor [n] og [k] oppfattes som forskjellige lydtyper, men [tyn:] og [tyk:] kan det. Dette ordparet gir oss samtidig en grense etter [ty].

To forskjellige ord som skiller seg fra hverandre ved bare ett lydsegment kaller vi et minimalt par. At de er forskjellige ord vil si at de har forskjellig betydning. På side 4 stilte vi spørsmålet hvorfor nordmenn oppfatter [t] og [k] som forskjellige lydtyper, men [r] og [ʀ] som samme lydtype. Vi kan nå slå fast at årsaken er at det er mulig å danne minimale par med [t] og [k], som for eksempel i [tan:] og [kan:], mens det ikke er mulig å finne minimale par med [r] og [ʀ].

Hvis man i ordet [ta:ʀ] skifter ut - substituerer - siste segment [ʀ] med [r], er kravet om fonetisk forskjell i bare ett segment oppfylt, men ikke kravet til betydningsforskjell: [ta:ʀ] og [ta:r] betyr det samme, skjønt de signaliserer at språkbrukerne har forskjellig geografisk tilhørighet.

De to lydene som er ulike i et minimalt par, er nettopp det som skiller de to ordene fra hverandre lydlig sett, og som dermed er ansvarlig for at ordene kan ha ulik betydning. Den fonetiske forskjellen mellom to slike lyder er altså betydningskillende. Den tekniske termen for "betydningskillende" er distinktiv. Vi sier derfor at forskjellen mellom de to lydene som er ulike i et minimalt par har distinktiv funksjon, at de to lydene er distinktivt forskjellige, og også at de står i opposisjon til hverandre. Det at to lyder er distinktivt forskjellige i et språk, betyr nettopp at de kan distingvere, eller skille, mellom ord med forskjellig betydning. Forskjellen mellom [t] og [k] i norsk er da av en annen type enn forskjellen mellom [ʀ] og [r]; den første er distinktiv, mens den andre ikke er det. [ʀ] og [r] er fonetisk forskjellige, men ikke distinktivt forskjellige.

Vi sa ovenfor at det som er forskjellig i lydmassen i et minimalt par, skal være begrenset til ett lydsegment (det er derfor det kalles *minimalt par*). Ordpar som [straks] - [laks] eller [hals] - [harm] viser for såvidt også distinktive forskjeller, nemlig mellom [str] og [l], [ls] og [rm]. Men disse ordparene kan ikke fortelle oss at det faktisk er flere distinktive segmenter i [str], [ls] og [rm]. For å få tak i lydsystemet i et språk er vi interessert i å finne frem til *minsteselementer* som har distinktiv funksjon. Et slikt minimalt lydsegment som står i opposisjon til andre, kalles en fon. Foner er de minste segmentene vi oppfatter i talestrømmen når vi hører noen snakke. De er de grunnleggende enhetene vi beskriver i fonetikken.

Det er altså distinktivitet som er grunnlaget for segmentering. I heldige tilfeller kan vi segmentere en ytring i deler ved å lytte etter pauser. Men oftest er det ingen pauser mellom ordene i naturlig tale, og enda mindre mellom fonene i et ord. En segmenteringsprosedyre som er generell, slik at den kan begrunne *alle* segmentgrenser språkbrukerne føler, må altså hvile på et annet grunnlag enn pauser.

De fonene som *ikke* har distinktiv funksjon innbyrdes samler vi i en klasse av foner som vi kaller et fonem. Dermed kan vi si at [ʀ] og [r] er to foner som tilhører samme fonem, mens [t] og [k] er foner som tilhører forskjellige fonemer i norsk. Som vi beskrev på side 4 kan [ʀ] og [r] sies å være eksemplarer av samme type, mens [t] og [k] er eksemplarer av

forskjellige typer. Dermed er *fonem* en typebetegnelse, mens *fon* er en eksemplarbetegnelse.

Fonemer angir vi med skråklammer, som for eksempel /p/. /p/ står for alle foner som er medlem av typen eller klassen /p/. Fonemet /p/ er en funksjonell enhet som representerer alle de fonene som har samme distinktive funksjon, fordi fonemet står for det som alle disse fonene har felles. Fordi fonemet /p/ står for en hel klasse av foner har vi foretatt en abstraksjon. Fonemet er en abstrakt enhet, og mens vi stadig uttaler en uendelighet av forskjellige foner, har alle språk i verden et begrenset antall fonemer, vanligvis mellom 20 og 40, selv om det fins språk som har færre, og språk som har flere.

Det er viktig å legge merke til at de klassene av foner som utgjør et fonem er forskjellige fra språk til språk. På engelsk kan man danne minimale par hvor forskjellen mellom [s] og [ʒ] er det distinktive: [si:l] *seal* med betydningen "segl, forsegling" vs [zi:l] *zeal*, med betydningen "iver". Norsk har normalt bare [s], og selv hvis vi uttaler lyden [z] er tilsvarende minimale par utenkelig. Ved vokalene [i] og [y] er forholdet mellom norsk og engelsk motsatt. På norsk tilhører disse fonene to forskjellige fonemer, fordi de kan danne minimale par: [sy:l] vs [si:l]. På engelsk er ikke dette mulig, og fonene [i] og [y] tilhører samme fonem.

I mange språk, som norsk, er [t^h] og [t] medlemmer av samme fonem. Men i noen språk tilhører disse to fonene forskjellige fonemer, og kan danne minimale par, som for eksempel i det vietnamesiske minimale paret [t^hoi], som betyr "å stoppe" vs [toi], som er det personlige pronomen "jeg".

Vi skal belyse fonemet i mer detalj etter hvert, men vi kan allerede her sette opp en definisjon: Et fonem er en type foner som har distinktiv funksjon til (kan danne minimale par med) andre typer av foner, men hvor fonene innen en type ikke har distinktiv funksjon i forhold til hverandre.

Foner kan vi definere som de minste segmentene vi finner ved substitusjon av distinktivt forskjellige enheter.

FONO 6

Allofoner

Vi konstaterte nettopp at [t^h] og [t] ikke kan danne minimale par på norsk, og dermed tilhører samme fonem. To eller flere foner som oppfører seg som [t^h] og [t] kan ikke forekomme i samme omgivelser fordi de er bundet til forskjellige kontekster. I fonologien sier vi at de komplementerer hverandre. Det betyr at de utfyller hverandre på omtrent samme måte som to eller flere arbeidere som går på ulike skift: en om formiddagen og en om ettermiddagen. De vil da ikke være samtidig på jobb, men utfylle hverandre, komplementere hverandre. På samme måte er det med språklidene. For at foner skal kunne ha distinktiv funksjon, og dermed tilhøre forskjellige fonemer, må de være "samtidig på jobb", dvs de må

kunne stå i de samme fonologiske omgivelsene: Fonene [m] og [g] i ordparet [ma:l] og [ga:l] står i de samme fonologiske omgivelsene: begge står i fremlyd, og begge står foran fonemet /a:/.

Foner som ikke kan stå i samme omgivelser kan derfor ikke danne minimale par. De kan altså ikke være distinktivt forskjellige og ikke tilhøre forskjellige fonemer. Et annet eksempel er [ʂ] og [s] på norsk, f.eks i ordparet [ʂy:l] og [si:l]. Her står [ʂ] og [s] i ulike omgivelser og komplementerer hverandre. Vi sier at de står i komplementær distribusjon. Vi kan si at det fonem som disse to fonene tilhører, representeres ved ulike foner i ulike omgivelser. De fonene som er medlem av samme fonem kalles allofoner av samme fonem.

Hittil har vi lært at når vi omtaler foner skal disse angis i fonetiske klammer, som for eksempel [p]. Dette gjelder også for allofoner. [p] betyr da enten fonen [p] eller allofonen [p]. Foner snakker vi om generelt, mens "allofon" brukes hvis vi snakker om fonen som medlem av et fonem.

Distribusjonen av allofoner som er i komplementær distribusjon, som norsk [t^h] og [t], kan angis ved hjelp av en allofonisk regel:

[t^h] står blant annet i fremlyd i trykksterk stavelse (hvor man aldri finner [t]). [t] står blant annet etter [s] i fremlyd (hvor man aldri finner [t^h]).

En allofonisk regel inneholder allofonenes betingende omgivelser, som for eksempel posisjon i stavelsen, type stavelse (som trykksvak eller trykksterk), eller tilstøtende fonemer.

De allofonene av samme fonem som står i komplementær distribusjon til hverandre kalles kombinatoriske allofoner.

De allofonene av samme fonem som ikke står i komplementær distribusjon til hverandre, men som kan forekomme i samme omgivelser, kalles fakultative allofoner (valgfrie allofoner). Som eksempel på sistnevnte har vi gitt forskjellen mellom [ʁ] og [r] på norsk. Disse to fonene kan aldri danne minimale par, som vi har konstatert, men de kan likevel opptre i de samme omgivelsene, i fremlyd, innlyd eller utlyd, og i naboskap av de samme fonemene. Valg av den ene eller den andre er ikke styrt av de fonologiske omgivelsene, men av ulike dialekter.

Eksempler på kombinatoriske allofoner fins i mengdevis i alle språk. Vi har nevnt [ʂ] og [s] på norsk. På engelsk er velarisert (eller "mørk") [ɹ] og ikke-velarisert (eller "lys") [l] kombinatoriske allofoner av samme fonem. Den allofoniske regelen kan formuleres som følger: Ikke-velarisert [l] opptre foran stavelseskjerne, som i [laɪf] *life*, og foran [j], som i [feɪljə] *failure*, mens velarisert [ɹ] opptre etter stavelseskjerne, som i [hɔ:ɹ] *hall*, og i stavelseskjerne, som i [brɪtɹ] *brittle*.

På tysk kan *ich*-lyden [ç] og *aeh*-lyden [x] analyseres som kombinatoriske allofoner av samme fonem: [x] opptre umiddelbart etter [a], [o] og [u] i samme stavelse, som i [laxən] *lachen* "le", [bu:x] *Buch* "bok" og [lox] *Loch* "hull". I alle andre omgivelser opptre [ç], som i [taiç] *Teich* "dam", [mɪlç] *Milch* "melk" og [duç] *durch* "gjennom".

Vi kan nå gi følgende definisjon av allofoner: To foner er allofoner av samme fonem hvis de ikke kan danne minimale par. De kan ikke danne minimale par enten fordi de står i komplementær distribusjon, og derfor ikke kan substituere for hverandre i samme syntagma (kombinatoriske

allofoner), eller fordi en substitusjon i samme syntagme aldri fører til betydningsendring (fakultative allofoner).

FONO 7

Distinktive trekk og fonetisk likhet

Ved hjelp av serier av minimale par kan vi vise at [t], [g], [k], [n], [m], [p], [d], [ŋ], og [b] alle er distinktivt forskjellige fra hverandre i norsk. Derfor har norsk bl.a. disse konsonantfonemene: /t g k n m p d ŋ b/.

Ved å *sammenlikne* disse 9 fonemene finner vi at noen likner mer på hverandre enn andre, dvs noen har flere fonetiske trekk felles. Vi kan samle alle fonemene som har samme artikulasjonssted i en gruppe, for eksempel alle *labialene* i fonemrekken ovenfor: /p/, /b/ og /m/. På samme måte kan vi samle alle *alveolarene*: /t/ /d/ og /n/, og alle *dorsale* eller *velare* fonemer: /k/, /g/ og /ŋ/. Noen av lydene uttales med luftstrømmen gjennom nesens (med ganeseglet senket), som /m/, /n/ og /ŋ/. De kalles *nasaler*. De andre uttales med luftstrømmen gjennom munnen. De kalles *orale* lyder. Orale lyder som har artikulasjonsslukke ett eller annet sted i munnen kalles *klusiler*. Fonemene kan også skilles fra hverandre med hensyn til grad av muskelspenning: /p/, /t/ og /k/ er *spente* konsonanter, mens /b/, /d/ og /g/ er *slappe* konsonanter. For lett å kunne se hvilke fonetiske trekk som skiller mellom fonemene settes de opp i en oversikt basert på disse egenskapene. Våre 9 fonemer kan settes opp slik:

		labialer	alveolarer	dorsaler
klusiler	spente	p	t	k
	slappe	b	d	g
nasaler		m	n	ŋ

Disse fonetiske trekkene kalles distinktive trekk. Grunnen er at det er disse trekkene som er de fonetiske bærerne av fonemenes distinktive evne. Vi kan lese ut fra denne systematiske oppstillingen at for eksempel /p/ er en spent, labial klusil, mens /b/ er en slapp, labial klusil. Vi legger merke til at skillet mellom slapp og spent er angitt ved klusilene, mens distinksjonen er irrelevant ved nasalene.

I FONO 5 anga vi som viktig egenskap ved fonemet at klassen av foner som tilhører samme fonem ikke måtte ha distinktiv funksjon i forhold til hverandre. Vi trenger imidlertid et kriterium til: foner som tilhører samme fonem må ha en viss grad av fonetisk likhet.

Hvis vi ikke stiller krav til at allofoner av samme fonem må ligne hverandre mye, vil begrepet "komplementær distribusjon" bli lite

hensiktsmessig og kan komme i konflikt med vår intuisjon. Hvorfor er for eksempel ikke rundet [ʂ] og urundet [l] allofoner av samme fonem - de er jo i komplementær distribusjon? Grunnen er at de ikke har tilstrekkelig grad av fonetisk likhet.

[ʂ] og [l] har det felles at begge er konsonanter og begge er alveolarer. [ʂ] og [s] derimot, har ikke bare egenskapene konsonant og alveolar felles, men de er også begge frikativer. Den viktige forskjellen mellom [ʂ] og [l] er at [l] er lateral, mens [ʂ] er frikativ. Forskjellen mellom lateral og frikativ er distinktiv i norsk, som vi ser av ordpar som [ʂo:ve] - [lo:ve]. Fordi [ʂ] og [l] har alle distinktive fonetiske trekk felles, klassifiseres de som allofoner av samme fonem, mens rundet [ʂ] og urundet [l] har et distinktivt trekk som skiller dem: frikativitet versus lateralitet.

Vi har derfor fått presisert vårt noe diffuse krav om at fonene må ha en viss grad av fonetisk likhet. Det betyr at de må ha alle distinktive fonetiske trekk felles.

Dette er også grunnen til at [h] og [ŋ] ikke regnes som allofoner av samme fonem. De oppfyller riktignok kravet om komplementær distribusjon: [h] forekommer kun i stavesesfremlyd, som i [han:], mens [ŋ] kun forekommer i stavelsesutlyd, som i [saŋ:]. Men [h] og [ŋ] har ikke noe annet felles enn at begge er konsonanter.

Gjennom analyse og klassifikasjon av distinktive trekk kan vi på samme måte etablere vokalsystemer. Bergensk har ni lange vokalfonemer: /i: e: æ: a: o: y: ø: u: œ:/. Vi sammenlikner vokalerne for å se hvilke trekk som skiller dem fra hverandre, og følgende system fremtrer:

	fremre		midtre	bakre
	urundet	rundet		
trang	i:	y:	œ:	u:
halvtrang	e:	ø:		o:
åpen		æ:		a:

Vi kan nå beskrive vokalfonemene ved hjelp av deres distinktive trekk: En /i:/ betegnes for eksempel som en trang, fremre, urundet vokal.

Både antall og typer distinktive trekk er forskjellige fra språk til språk. Det er altså ikke bare antallet fonemer som varierer (jf ss 7-8), men også de systemene de danner i ulike språk. Vokaler i norsk kan for eksempel være nasalert (uttalt med luftstrømmen delvis gjennom nesehulen) i naboskap av nasaler, som i [sän:] "sann". Men dette er et allofonisk trekk på norsk. I fransk, derimot, skiller man distinktivt mellom nasalerte og ikke-nasalerte (orale) vokaler, som i [pẽ] *pin* "furu" og [pɛ] *paix* "fred". I norsk skiller vi distinktivt mellom urundete og rundete fremre vokaler, som det fremgår av vokaloppsettet ovenfor. Dette skillet er også distinktivt i tysk og fransk, i motsetning til språk som engelsk, italiensk og spansk, hvor skillet er ikke-distinktivt. I de tre sistnevnte språkene er skillet mellom fremre og bakre vokaler distinktivt, og rounding er automatisk for de bakre.

Vokalsystemene er forskjellige fra språk til språk også med hensyn til hvor mange åpningsgrader som utnyttes distinkt. I bergensvarianten av norsk har vi operert med tre åpningsgrader: trang, halvtrang og åpen. I italiensk opererer man med fire åpningsgrader: trang, halvtrang, halvåpen og åpen, mens klassisk arabisk bare har to: trang og åpen.

FONO 8

Fonetisk og fonemisk skrift

I FONO 1 sa vi at skrift og tale er to ulike realisasjonsformer av språket, og innførte klammer for å markere at vi omtalte lyder. I dette avsnittet skal vi se nærmere på forskjellene på to typer lydskrift som vi må kunne bruke og skille mellom: fonetisk og fonemisk skrift.

Begge lydskrifttypene kan sies å gjengi aspekter ved tale, men mens fonetisk skrift kan være mer eller mindre finmasket, vil fonemisk skrift gjengi akkurat de forholdene ved det lydlike uttrykk som er distinktive eller fonemiske. Det avgjørende er altså distinktivitet. Det betyr at fonemisk skrift kun inneholder distinktive enheter.

I fonetisk skrift søker vi å gjengi de aspektene ved språklydene som vi ønsker å fokusere oppmerksomheten mot. Hvis vi ønsker å fokusere på lepperunding (*labialisering*), må den fonetiske skriften være eksakt når det gjelder akkurat dette aspektet. Samtidig kan det være hensiktsmessig å neglisjere andre detaljer i samme transkripsjon. Fonetisk skrift er ikke nødvendigvis mest mulig detaljert når det gjelder angivelse av alle mulige artikulatoriske detaljer. Siden fonetisk språklig materiale er et kontinuum, er dette under ingen omstendigheter mulig. Den eneste mulighet for å gjengi tale i all dens fonetiske detalj er på et lydbånd.

En annen viktig forskjell mellom fonemisk og fonetisk skrift er at mens fonemisk skrift må utformes på basis av fonemsystemet i ett bestemt språk av gangen, kan fonetisk skrift være internasjonal. Det mest kjente internasjonale lydskriftssystemet er konstruert av The International Phonetic Association (IPA), og det er dette systemet vi bruker i dette kurset. Ettersom det inneholder tegn for svært mange artikulasjoner vi kan møte i ulike språk i verden, kan vi også uten vanskelighet velge fra dette reservoaret tegn som passer for en fonemisk skrift for et språk. Det er altså ikke slik at fonetisk og fonemisk skrift nødvendigvis skiller seg fra hverandre ved at de benytter ulike skriftegn. Det essensielle er hvilke aspekter ved talen man velger å gjengi i skriften.

Eksempler:

0. Hun sang og spilte piano samtidig.

1. [kʰnʌ kʰnʌ n kʰkʰkʰkʰ kʰnʌkʰnʌ kʰkʰkʰkʰ]

2. /hun 'sɑŋ o spɪltɛ pi'a:nu sam'ti:di/

3. [hōn 'sɑŋ o spɪltɛ pi'ā:no sam'ti:di]

4. [hōn 'sɑŋ o spɪltʰɛ pʰi'a:no sam'tʰi:di]

5. [hōn sɑŋ o spɪltʰɛ pʰi'ā:~no samptʰi:di]

1-5 ovenfor er transkribert på 5 ulike måter. 1 viser bare fordelingen av konsonanter og vokaler i stavelsen (og i ord). 2 viser fonemisk transkripsjon, mens 3 er spesialisert med henblikk på markering av koartikulatorisk nasalitet ved vokaler. Den angir for eksempel ikke aspirasjon, som 4 og 5 gjør. 4 er spesialisert med henblikk på aspirasjonsforhold, mens 5 er en detaljert variant som angir mange distinksjoner.

Man kunne også tenke seg ulike kombinasjoner av de 5 variantene (bortsett fra 2, som er fastlagt på fonemnivå). 1 kan for eksempel også være spesialisert med henblikk på aspirasjon og/eller nasalering hvis formålet skulle tilsi en slik variant. Til eksamen i forprøven i fonetikk vil en konsekvent gjennomført variant (av typen 3 eller 4, men ikke 1) som er spesialisert med henblikk på ett eller et par fonetiske fenomener (som lepperunding, aspirasjon eller nasalering) bli godtatt til eksamen. En slik variant vil kunne gi større uttelling enn en 5-variant som ikke er korrekt og/eller som ikke er konsekvent gjennomført, uansett hvor mange detaljer den måtte inneholde.

Det blir klart for oss at fonemisk skrift ikke står i motsetning til fonetisk, men er en egen type fonetisk skrift. Vi kan si det slik: Ved hjelp av fonetisk skrift søker man å gjengi konkret tale så nøyaktig som man har behov for. Fordi det ikke er mulig å registrere talens kontinuum fullt ut, må fonetisk skrift bygge på en abstraksjon. Men graden av abstraksjon er ganske ubestemt. Det eneste abstraksjonsnivå som er skilt ut som en egen undertype, er fonemisk skrift, som altså må ta med alle lyddistinksjoner som er distinktive, men sile vekk alle som ikke er det. I fonetisk skrift generelt kan både distinktive og ikke-distinktive enheter bli markert som forskjellige eller like. Legg merke til de to forskjellige klammetyperne.

I mange tilfeller er det nødvendig å bruke hjelpetegn i lydskrift, såkalte diakritiske tegn, i tillegg til segmenttegnene. I den forbindelse er det viktig å påpeke at diakritiske tegn ikke har noe med valg av lydskrifttype å gjøre; de kan brukes både i fonemisk og i andre typer fonetisk skrift.

Vi har alt understreket at skillet mellom fonetisk og fonemisk skrift kan begrunnes lingvistisk. Men hva kan disse skriftsystemene brukes til?

Når en språkforsker står overfor et ukjent språk, vil han ha stor nytte av fonetisk skrift. Forskeren vil da arbeide ut fra et sett av hypoteser om hvilke lydforskjeller som man med stor grad av sannsynlighet kan anta har distinktiv funksjon. For eksempel vil forskjellen mellom [p] og [m] sannsynligvis være distinktiv i mange språk. Om dette er tilfelle i det språket som skal beskrives, kan testes ved hjelp av informanter gjennom tentative minimale par. Språkforskeren finner hypotetisk-deduktivt og gradvis ut hvilke enheter som er distinktive ved å undersøke om foner danner minimale par eller er i komplementær distribusjon. Man begynner med store og grove forskjeller, og den fonetiske skriften vil også være grov. Etter hvert som de fonologiske forholdene trer klarere frem vil også behovet for en mer finmasket fonetisk skrift kunne oppstå.

Når man har identifisert et finitt sett av fonemer i språket, kan man bruke fonemisk skrift, som ofte kan brukes som ortografi i dette språket hvis språket ikke har skriftssystem fra før.

Mange språk har i vårt århundre fått sitt skriftsspråk på denne måten. Det å kunne skrive sitt nasjonalspråk er som kjent en vesentlig forutsetning for samfunnsmessig utvikling.

Ved undervisning i fremmede språk er fonetisk skrift et nyttig hjelpemiddel. Først og fremst må eleven mestre de fonemiske forskjellene i språket. Men det er også hensiktsmessig å ta med de viktigste allofonene for at eleven skal kunne tilegne seg korrekt uttale, særlig hvis allofonene skiller seg fra elevens morsmål, som for eksempel når norske elever skal lære seg forskjellen mellom velarisert og ikke-velarisert variant av /l/ i engelsk. I mange norske dialekter har man kun en variant som likner den ikke-velariserte varianten i engelsk. Dette skillet må vi beherske hvis vi vil uttale engelsk uten forstyrrende feil, så skillet er viktig selv om de to fonene i engelsk er allofoner av samme fonem.

Lydskrift er ekstra nyttig som pedagogisk hjelpemiddel når man skal lære språk hvor avstanden mellom skrift og tale er stor, som i engelsk og fransk. Dette gjelder i enda større grad for språk som anvender billedskrift (jf 1.7, side 22), som i kinesisk. I billedskrift gir skriften ofte ikke noen holdepunkter for hvordan ordene skal uttales.

FONO 9

Suprasegmental fonologi

Hittil har vi beskrevet enkeltsegmenter - fonemer. I dette avsnittet skal vi omtale enheter som ikke uten videre lar seg analysere som segmenter. Tale inneholder nemlig lydelementer som strekker seg over flere segmenter og som kan sies å stå over segmentene. Disse kalles suprasegmentale eller prosodiske trekk både i fonetikken og fonologien. Suprasegmentale trekk

kalles på det fonetiske nivå: tonegang, trykk, og lengde (kvantitet).
Fonologisk kan disse utnyttes på forskjellig måte.

Forholdet mellom det fonetiske og det fonemiske er svært komplisert ved suprasegmentale trekk, og det hersker stor usikkerhet og uenighet blant forskerne om hvordan man skal identifisere enheter som stavelse, trykk, tonegang og lengde. Dessuten er begrepene sterkt innvevd i hverandre. Stavelsen (jf FONO 10) er et uunnværlig begrep for å kunne behandle suprasegmentale trekk. Som vi skal se kan forskjeller både i trykkplassering, tonegang og lengde ha distinktiv funksjon i mange språk.

Trykk

Ved å legge trykk på enkelte ord blir ordene fremhevet fremfor andre. Dette gir signal om at disse ordene inneholder viktig informasjon. Trykk brukt på denne måten har derfor betydning i seg selv, skjønt betydningen er svært generell ("dette ordet er viktig") og er et aspekt ved hele ytringens betydning. Trykk i slik funksjon kalles morfemisk trykk eller setningstrykk/ytringstrykk. Bruk av morfemisk trykk er en normal foreteelse i hver eneste ytring og fins i alle språk. I setningen *Han var ikke syk, men simulerte*, kan **han**, **var**, **ikke**, **syk**, eller **simulerte** uten vanskelighet fremheves på denne måten (men sjelden alle på én gang). Også ytringer som bare består av ett ord, f.eks **Heil**, har nødvendigvis morfemisk trykk, ellers ville det ikke være viktig nok til å bli uttalt i det hele tatt. Emfatisk trykk eller kontrasttrykk er en spesielt fremtredende variant av morfemisk trykk.

At morfemisk trykk er en viktig del av ytringens totalbetydning, kan vi konstatere når vi sammenligner ytringer med forskjellig trykkfordeling, f.eks:

Han var ikke syk.	(men han var noe annet)
Han var ikke syk.	(men en annen var syk)

Forskjellen mellom ord med og uten morfemisk trykk har ingen distinktiv funksjon i noe språk, fordi et ordpar med og uten slikt trykk har samme leksikalske betydning, og således ikke oppfyller kravene til minimale par.

Derimot vil ulik *plassering* av morfemisk trykk på forskjellige *stavelser* i flerstavellesord kunne ha distinktiv funksjon. Det forutsetter imidlertid at trykket i angjeldende språk ikke er fastlagt på en bestemt stavelse, som i fransk (siste stavelse) eller finsk (første stavelse).

I engelsk kan trykket falle på ulike stavelser i ulike ord, som i ['trænsɒ:t] (substantiv) og [træns'pɔ:t] (verb), begge skrevet *transport*. Selv om betydningen av disse ordene er beslektet, er de likevel forskjellige. Det eneste som skiller dem på uttrykkssiden er trykkplasseringen. De oppfyller derfor kravet til et minimalt par. På tysk har man liknende eksempler: *übersetzen* med trykk på nest siste stavelse betyr "oversette", som i *den Brief übersetzen*, mens ordet med trykk på den første stavelsen betyr "sette eller kjøre over" som i *die Brücke übersetzen*. Russisk utnytter varierende trykkplassering distinktivt i betydelig grad, også i helt ubeslektede ord, f.eks.

/muku/ "pine (akkusativ)" og /mu'ku/ "mel (akkusativ)"; /'stran(:)i/ *strannyj* "rar" og /stra'ni/ *strany* "land (genitiv)".

Lengde

Det fenomenet at segmenter oppfattes som forskjellige med hensyn til tidsvarighet kalles lengde (eller kvantitet). For eksempel oppfattes [e] i norsk i ordet [le:k] som lengre enn [e] i ordet [lek:] (jf Kloster Jensen *Språklydlære* 1969, side 90f).

Lengde utnytter vi morfemisk når vi tværer ut ytringen eller deler av den. Dette har generelt den betydning å uttrykke at den talende stiller seg nølende eller usikker til innholdet av sin egen ytring.

Fonemisk utnyttet lengde kan betraktes som et segmentalt eller et suprasegmentalt fenomen. I et språk som finsk kan man si at lengde er knyttet til ett segment, fordi lengde kan knyttes til en konsonant eller en vokal, uavhengig av hverandre, som i *tuli*, "ild", *tuuli*, "troll", og *tuulla*, "blåse". Lengde er angitt i ortografien i finsk ved dublering av bokstaver.

I norsk, derimot, er det mer vanlig å betrakte lengde som et suprasegmentalt fenomen, fordi lengde er knyttet til stavelsen snarere enn til segmenter. Trykk, tonem og lengde opptrer ofte sammen i stavelser i norsk, og kalles derfor solidariske. I de fleste dialekter av norsk vil en trykksterk stavelse enten inneholde en lang vokal pluss en kort konsonant, eller en kort vokal pluss en lang konsonant, som i [sø:t] og [sø:t:]. Forskjellen gjelder også stavelser med bitrykk, som i ['suk:er sø:t] og ['suk:er sø:t:]. Lange vokaler kan også forekomme i helt trykkløse stavelser, men i slike tilfeller vil forskjellen i lengde ikke kunne ha distinktiv funksjon (dvs ikke kunne danne minimale par) i norsk.

Tonegang

Tonegang er et fenomen som kan strekke seg over og ledsage hele ytringer. Også tonegang kan ha to funksjoner i språk: morfemisk funksjon og fonemisk funksjon. Morfemisk tonegang kalles intonasjon, mens fonemisk tonegang danner et system av det vi kaller tonemer.

Alle språk i verden utnytter tonegang morfemisk, mens bare enkelte språk, som norsk og svensk, i likhet med flere afrikanske og østasiatiske språk, utnytter tonegang også fonemisk.

Morfemisk tonegang, intonasjon, har egen betydning. En av dets mest sentrale funksjoner i alle naturlige språk er å gi informasjon om avsenderens holdning til ytringen, og/eller avsenderens holdning til mottakeren eller situasjonen (som f.eks livlighet, avsluttethet og emosjonalitet). Disse generelle betydningene uttrykkes ved å manipulere med setningsmelodien, dvs utnytte (kombinasjoner av) stigning, fall og forskjeller i tonehøyde (pitch). Sammen med ytringenes betydning, plasseringen av morfemisk trykk, stemmekvalitet, og kontekst, gir tonegangen sitt bidrag til mer spesifikke ekspressive betydninger som vennlighet, sympati, irritasjon, overraskelse, bitterhet, avstandtagen, osv.

Eksempler (eks. 1 - 11 alle med bergensk tonegang):

1. -----

Han kommer

2. -----

Han kommer

3. -----

Han kommer

Intonasjon har vi også i ett-ords ytringer. Se på tonegangsforskjellen mellom eksempel 4 og 5, og på forskjellen i siste stavelse mellom eksempel 6 og 7:

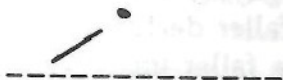
4. -----

Mat?

5. -----

Mat.

6. -----

 overraskelse
Bønner? (= Mener du bønner?)

7. -----

 konstatering
Bønner. (= Ja, bønner.)

Intonasjon spiller altså en sentral rolle i språkhandlinger (jf kapittel 1.6.3). Ved utnyttelse av tonegangen i 1, 2, og 3 ovenfor har man formet tre forskjellige ytringer, med litt forskjellig totalbetydning, av samme setning. Noe tilsvarende gjelder for ytring 4 og 5, og for 6 og 7.

I tillegg til å bruke tonegang morfemisk, utnytter norsk også tonegangen distinktivt. Slik utnyttelse kalles tonelag eller tonemer. Et eksempel er [ˈjɛrne] ("jernet") og [ˌjɛrne] ("hjerne"). En nærmere fonetisk beskrivelse av dette med eksempler fins i Kloster Jensen (1969), kapittel 4 "Aksentlære".

I eksempelparet 6 og 7 ovenfor er tonegangen i siste stavelse brukt morfemisk. Tonegangen i første stavelse, derimot, viser seg å ha fonemisk funksjon:

6. -----

 Bønner?

7. -----

 Bønner.

8. -----

 Bønder?

9. -----

 Bønder.

Vi ser at den ulike tonegangen i første stavelse skiller mellom leksemer, helt tilsvarende det fonemer gjør. /ˈbøn:er/ - /ˌbøn:er/ er altså et minimalt par, på samme måte som /pi:l/ - /bi:l/.

Tonem-motsetningen realiseres bare i en trykksterk stavelse. Men motsetningen mellom tonem 1 og tonem 2 forutsetter at denne trykksterke stavelsen er fulgt av minst én trykksvak stavelse. Hvis den trykksterke stavelsen for eksempel er siste stavelse i en ytring, faller derfor muligheten for motsetning bort, som i *Kom 'hit!* På samme måte faller tonemet bort hvis ordet ikke har morfemisk trykk. Eksempel:

10. -----

 /han va 'iç:e 'sy:k/

(Tonem begynner i ordet *ikkje*.)

Han var *ikkje* syk.

11. -----

 /han 'va:içe 'sy:k/

(Intet tonem som begynner i ordet *ikkje*.)

Han var *ikkje* syk.

Tonem i norsk impliserer derfor morfemisk trykk. Når vi noterer tonem i en transkripsjon, har vi dermed også sagt ifra at stavelsen er bærer av morfemisk trykk. Da er det strengt tatt overflødig å notere trykket i tillegg, slik vi har gjort i eksempel 10 og 11. Trykket i énstavelser ligner fonetisk tonem 1, og vi noterer det derfor vanligvis med samme tegn som vi bruker for tonem 1.

Tonemforskjeller kan også ha syntaktiske oppgaver i norsk. Ved en sekvens av verb-preposisjon-substantiv kan det ofte oppstå tvil om preposisjonen hører sammen med verbet eller substantivet. I oslodialekten vil bruk av tonemmotsetning kunne løse opp denne tvetydigheten i enkelte tilfeller:

12. Han ¹tok på frakken.

13. Han ²tok på frakken.

I setning 12 brukes tonem 1, og *tok* betyr "berørte". I setning 13 brukes tonem 2, og sekvensen *tok på* betyr "kledde på seg". Disse tonemforskjellene korresponderer med forskjeller i den syntaktiske analysen av disse setningene. -I setning 12 er *tok*-verbalfrase, mens *på frakken* er en preposisjonsfrase som fungerer som adverbial. I setning 13 er sekvensen *tok på* verbalfrase mens *frakken* er en substantivisk frase som fungerer som direkte objekt.

I bergensdialekten vil den samme syntaktiske motsetningen som i setning 12 og 13 ovenfor bli båret av trykkplassering: *Han ¹tok på frakken* (med trykk på verbet) betyr "berørte", og *Han tok ¹på frakken* (med trykk på preposisjonen) betyr "kledde på seg".

FONO 10

Fonotaks

Fonotaks er læren om hvordan fonemene i et språk inngår i kombinasjoner med hverandre innenfor forskjellige rammer som *stavelser* og *ord*.

La oss derfor først ta for oss begrepet stavelse. Stavelsen er en iøynefallende og sentral enhet i et hvilket som helst språk. Likevel er det svært vanskelig å finne et utvetydig fonetisk grunnlag å definere enheten på. Men ved hjelp av ulike fonetiske og lingvistiske begreper kan vi i alle fall nærme oss en definisjon. Det auditive begrepet sonoritet er nyttig. Stavelsen består av en kjerne som vi oppfatter som mer hørbar - mer sonor - enn resten. Sonoritet korrelerer grovt sett med det artikulatoriske begrepet "åpningsgrad". Foner med størst åpningsgrad har en tendens til å utgjøre stavelsens kjerne, mens foner med mindre åpningsgrad har en tendens til å utgjøre stavelsens periferi. Dette faller i stor grad sammen med skillet mellom vokaler og konsonanter.

Som grunnleggende beskrivelsesramme for fonotaks kan vi si at stavelsen er en distribusjonell enhet. Vi regner med 3 grunnleggende posisjoner i stavelsen: foranstilt periferi, kjerne, og etterstilt periferi. I stavelsen /stu:l/ står /st/ i foranstilt periferi, /u:/ utgjør kjernen, mens /l/ står i etterstilt periferi.

Ved å undersøke hvilke fonemer som kan kombineres med hverandre i stavelsen finner man frem til viktige fonotaktiske regler i språket. Disse reglene varierer fra språk til språk. For eksempel kan de slaviske språkene ha konsonantforbindelser i foranstilt periferi som ikke finnes i germanske språk, som /zd/ og /ks/, mens de polynesiske språkene ikke tillater konsonantforbindelser i det hele tatt. Norsk tillater maksimalt tre konsonanter i foranstilt periferi, som i /²skri:ve/. Men da er det sterke fonotaktiske begrensninger på *hvilke* konsonanter som kan forekomme: /s/ er eneste mulighet som første segment, og kan ikke skiftes ut. Det andre segmentet må være en spent klusil, enten /p/, /t/ eller /k/, som i /²spri:ke/, /²stre:ve/ og /²skr + b:e/. I norsk forekommer fonemet /ŋ/ bare i etterstilt periferi, som i /sar:er/. I vietnamesisk kan det også opptrø i foranstilt periferi, som i den vietnamesiske betegnelsen for Russland: /ŋa:/ Nga. Fonotaks er altså et meget fremtredende trekk som skiller typologisk mellom språk.

Det er vanlig å skille mellom åpen og lukket stavelse. En åpen stavelse er en stavelse som ender på vokal; en lukket stavelse er en stavelse som ender på konsonant. En viktig fonotaktisk regel i norsk, engelsk og tysk er følgende: I en åpen, trykksterk stavelse kan det bare stå lang vokal eller diftong, ikke kort vokal. Stavelser som /'ti/ eller /'la/ er altså ikke mulige.

En fonotaktisk regel i svært mange språk er at [θ] ikke forekommer i trykksterk stavelse.